

જૈન મંદિર પરંપરાની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ અને તેની લાક્ષણિકતાઓ

લેખક

ડૉ. દિવ્યજીતસિંહ એલ. ગોહિલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (ઇતિહાસ), શ્રી મારુતિ વિદ્યામંદિર ગ્રૂપ ઓફ કોલેજીસ,
મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મંદિર શબ્દ બહુ પ્રચલિત નથી. તેનો પહેલો ઉલ્લેખ શતપથ બ્રાહ્મણમાં જોવા મળે છે. મહાકાવ્ય અને સૂત્રગ્રંથમાં મંદિરને બદલે દેવાલય, દેવાયતન, દેવકુલ દેવગૃહ, દેવગર, દેવસ્થાન વગેરે શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ બધા શબ્દો દેવતાના નિવાસસ્થાનનો સંકેત આપે છે, તેથી મંદિરને દેવતાઓના નિવાસસ્થાન તરીકે કલ્પના કરવામાં આવી છે. ડી. ભાગ્યંદ્ર જૈનના મતે, ભારત એક ધાર્મિક દેશ છે. ધાર્મિક સંતોષ માટે અપનાવવામાં આવતા માધ્યમોમાં, ઇચ્છિત દેવતાની ઊંઘની પણ કલ્પના કરવામાં આવી હતી. સુમેરુ નામના પર્વતની કલ્પના કરવામાં આવી હતી, જે પાર્શ્વ પર્વતોથી આકાર અને સ્વરૂપમાં સંપૂર્ણપણે અલગ હતો. સુમેરુમાં સ્વર્ગીય સુવિધાઓ અને વાતાવરણ હતું. તેની પાછળ ઇચ્છિત દેવતાનું નિવાસસ્થાન હતું. પરંતુ ભક્ત તેના વર્તમાન જન્મમાં ત્યાં પહોંચી શક્યો ન હતો, જ્યારે તેના દેવતાના દર્શન તેને દરેક ક્ષણે આવશ્યક લાગતું હતું. તેથી, તેણે પોતે સુમેરુનું નિર્માણ કર્યું, જેના પર તેની મૂર્તિ ઉતરતી અને બેસતી.

આમ, સુમેરુના વિચારથી, મંદિર નિર્માણનો વિચાર શરૂ થયો. પરિણામે, ભારતમાં વિવિધ ધર્મોના અનુયાયીઓએ તેમના પ્રિય દેવતાઓના નિવાસ માટે મંદિરો સ્થાપ્યા. આમાં, જૈન ધર્મના અનુયાયીઓ પણ અગ્રણી છે, જેમણે લગભગ સમગ્ર દેશમાં જૈન મંદિરો સ્થાપ્યા છે.

જૈન ધર્મમાં, મંદિર કરતાં જૂનો શબ્દ “ઐકાન” છે, જેનો ઉપયોગ મહાવીરના સમયમાં પણ થતો હતો કારણ કે તેઓ તેમના વિહાર દરમિયાન યજ્ઞાયતનમાં રહેતા હતા. પાછળથી, આ શબ્દ “આયતન” જિનાયતન શબ્દ હેઠળ ઉપયોગમાં લેવા લાગ્યો અને તે પછી પણ, મંદિર, આલમ, ગૌહ, ગૃહ વગેરે શબ્દોએ તેનું સ્થાન લીધું.

દિગંબર સાહિત્યકાર સાખ્ય અનુસાર,

કર્મભૂમિના પ્રારંભિક સમયગાળામાં, ઇન્દ્રએ અયોધ્યામાં પાંચ મંદિરો બનાવ્યા, ભરત ચક્રવર્તીએ 12 જૈન મંદિરો બનાવ્યા. તેમાં રાણી અનાધ્યાની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરવામાં આવી. માનવજાતના ઇતિહાસમાં, આ પ્રતીક સ્થાપિત કરવાનો અને તેની પૂજા કરવાનો પ્રથમ સફળ સાહસ કહેવાય છે. શકુને મથુરામાં ઘણા જૈન મંદિરો બનાવ્યા. સાગર ચક્રવર્તીના સાઠ હજાર પુત્રોએ ભરત ચક્રવર્તી દ્વારા બનાવેલા આ મંદિરોનું રક્ષણ કરવા માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા અને તેમની આસપાસ ખાઈ ખોદીને તેને ભાગીરથીના પાણીથી ભરી દીધી. સનકાધિપતિ રાવણ આ મંદિરોના દર્શન કરવા ઘણી વખત આવ્યા. લંકામાં એક શાંતિનાથ જૈન મંદિર હતું, જેમાં રાવણ પૂજા કરતો હતો અને લંકા વિજય પછી, રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ વગેરે પણ તેની મુલાકાત લેતા હતા.

પુરાતત્વીય દ્રષ્ટિકોણથી, જૈન મંદિરોના નિર્માણનો સમયગાળો જૈન મૂર્તિઓના નિર્માણના સમયગાળા કરતાં જૂનો લાગતો નથી. લોહાનીપુર, શ્રાવસ્તી, મથુરા વગેરેમાં જૈન મંદિરોના અવશેષો મળી આવ્યા છે, જેમાં મોટી સંખ્યામાં જૈન મૂર્તિઓ મળી આવી છે. પરંતુ અત્યાર સુધી સંપૂર્ણ મંદિર ક્યાંય મળ્યું નથી. તેથી, પ્રાચીન જૈન મંદિરોનું સ્વરૂપ શું હતું તે ચોક્કસ કહી શકાય નહીં.

પરંતુ ગુફા મંદિરો અને લાયણા ઈ.સ.પૂર્વે પહેલી સદી સુધી જોવા મળે છે. લેરાપુર, ઉદયગિરિ-ખંડગિરિ, અજંતા-એલોરામાં જૈન ભૂતીય અને બદામી ગુફાઓના ગુફા મંદિરો એ વાતનો પુરાવો છે કે મુઘલોને મંદિરોની ભૂમિકા આપીને, તેમનો ધાર્મિક ઉપયોગ ઈ.સ.પૂર્વેથી શરૂ થયો હતો. ભગવાન પાર્શ્વનાથ પછી, ઇન્દ્રિપુર (ઓરિસ્સા) ના રાજા કરકંડુએ તેરાપુર ગુફાઓમાં ગુફા મંદિરો (લાયણા) બનાવ્યા અને તેમાં પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરની પથ્થરની મૂર્તિ સ્થાપિત કરી. આ લાયણા અને પ્રતિભા હજુ પણ હાજર છે. કરકંડુ ચરિત અને અન્ય શાસ્ત્રો અનુસાર, આ લાયણા અને પાર્શ્વનાથ મૂર્તિઓ રાજા કરકંડુ કરતા પણ જૂની હતી. આ ગુફા મંદિરોનો પણ વિકાસ થયો. વિકાસનું આ સ્વરૂપ એટલું જ હતું કે કેટલીક જગ્યાએ ગુફાઓમાં ડિઝાઇન દોરવામાં આવી હતી. સીત્તાનવનન વગેરે ગુફાઓમાં હજુ પણ આવા કલાત્મક દિવાલ ચિત્રો જોવા મળે છે.

પુરાતત્વવિદોના મતે, મહાવીરના યુગમાં કોઈ જિનાયતન નહોતા, પરંતુ યજ્ઞાયતન અને યક્ષ-ચૈત્ય હતા. શ્વેતાંબર સૂત્ર સાહિત્યમાં મહાવીરના કોઈ જિનાયતનમાં રહેવાનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ મહાવીરના યથાગતનમાં રહેવાના ઘણા સંદર્ભો છે. જે યજ્ઞાયતનમાં મહાવીરના રોકાણનો ઉલ્લેખ છે તે એક ઝાડ નીચે હતા અને તેમને પડદાથી ઢાંકવામાં આવ્યા હતા. જિનાયતન અથવા જૈન મંદિરો આ યજ્ઞાયતન અને ચૈત્યોના મોડેલ પર બનાવવામાં આવ્યા હતા.

જૈન સાહિત્યિક સંદર્ભો સૂચવે છે કે,

પાર્શ્વનાથ, મહાવીર વગેરેના મંદિરો મધુરા, કાનપિત્ય વગેરેમાં 600 બીસીમાં બંધાયા હતા. મહાવીરના 600 વર્ષ પહેલાં, એક કુબેર દેવીએ મધુરાના કંકલી ટેકરા પર પાર્શ્વનાથનું મંદિર બનાવ્યું હતું. તે પહેલા સોનાનું બનેલું હતું, પછીથી તેને પથ્થરના બ્લોક્સ અને ઇંટોથી ઢાંકવામાં આવ્યું હતું. પાછળથી તે ભગવાન દ્વારા બનાવેલ બૌદ્ધ સ્તૂપ તરીકે જાણીતું બન્યું. તે સાતમા તીર્થંકર સુપાર્શ્વનાથના સમયગાળા દરમિયાન સોનાનું બનેલું હતું. જ્યારે લોકો તેનું સોનું છીનવી લેવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે કુબેર દેવીએ તેને પથ્થરના સ્તંભો અને ઇંટોથી ઢાંકી દીધું. સ્વપરાની આ અનોખી કલાકૃતિનો ઉલ્લેખ કંકલી ટેકરા (મથુરા) માંથી મળેલી બીજી સદીની ભગવાન મુનિસુકાતની પ્રતિમાના વરાણ-ચોકી પર કોતરવામાં આવ્યો છે.

મૌર્ય અને શુંગ કાળ દરમિયાન, જૈન મંદિરો સારી સંખ્યામાં બંધાવા લાગ્યા. તે સમયે ઉચ્ચ સ્થાનોપરંતુ મંદિરો થાંભલાઓ ઉપર છત બનાવીને બનાવવામાં આવતા હતા. મંદિરો ગોળાકાર હતા, પછીથી તેમને અંડાકાર આકારના બનાવવાનું શરૂ થયું. ભારત-સિદ્ધિ કાળના જૈનોએ ખોદકામ માટે એક પ્રાચીન મંદિરના અવશેષોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. સ્મિથ એમ પણ માને છે કે 150 બીસીમાં, મથુરામાં એક જૈન મંદિર બનાવવામાં આવ્યું હતું. મધુરાના બૌદ્ધ સ્તૂપથી ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ હશે. આ દર્શાવે છે કે તે સમયે, જૈનોમાં પણ સ્તૂપ પૂજાની પ્રથા શરૂ થઈ હતી. પરંતુ સ્તૂપની આ પરંપરા ચાલુ રહી ન હતી. બી. જયસ્વાલ માને છે કે ઓરિસ્સામાં પણ એક કયાનીસિડી એટલે કે જૈન સ્તૂપ હતો, જેમાં અરિહંતના અસ્થિ દફનાવવામાં આવ્યા હતા.

શક-સત્વવાહન કાળ (૬૦૧૦-૧૦૦-૨૦૦ ઈ.સ.) માં, મંદિરો વધુ સંખ્યામાં બનવા લાગ્યા. આ સમયગાળા દરમિયાન, જૈન મંદિરોના સ્તંભો અને થાંભલાઓ પર તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ બનવા લાગી. આ સમયગાળા દરમિયાન, પ્રદક્ષિણાપથ પણ બનવા લાગ્યા, જે સામાન્ય રીતે લાકડાના આવરણથી બનેલા હતા. કુષાણ કાળમાં, મંદિરો પથ્થરના બનવા લાગ્યા.

જૈન સાહિત્યિક સ્ત્રોતોમાં, આ સમયગાળા દરમિયાન બંધાયેલા મહિધના મુનિસુવ્રત તીર્થંકર શકુનિકા વિહારના મંદિરનો ઉલ્લેખ છે. જૈન કૃતિઓમાં, વિક્રમ સંવતમાં આર્ય ખાપુટાચાર્યના અહીં રહેવાનો ઉલ્લેખ છે. આ વિહાર શરૂઆતમાં લાકડાનો બનેલો

હતો. પરંતુ ચૌલુક્યના સમયમાં, અંભામદે તેને પથ્થરનું બનાવ્યું. પરંતુ અલ્લાઉદ્દીને ગુજરાત પર હુમલો કર્યો અને ભાદ્રુચ પર કબજો કર્યો અને આ ઐતિહાસિક રીતે પ્રખ્યાત સાંસ્કૃતિક તીર્થસ્થાન વિહારને મસ્જિદમાં રૂપાંતરિત કર્યો. આ ઘટના ૧૨૯૭ ઈ.સ.ની છે. બર્ગેસે આ અંગે વિગતવાર અભિપ્રાય આપ્યો છે. તેઓ તેની કલા વિશે લખે છે કે આ સ્થળની પ્રાચીન કારીગરી, આકૃતિઓની કોતરણી અને શોભ, સ્થાપત્ય, પથ્થરોની કલાનું સ્વરૂપ અને ભવ્યતા ભારતમાં અજોડ છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને સ્થાનિક ભાષાઓમાં ઘણા ઉલ્લેખ લાયક સ્વતંત્ર ગ્રંથો મળી આવે છે જે આ વિહાર પર પ્રકાશ પાડે છે. કાવ-ભદેશ્વરનું મંદિર પણ સર્વસંમતિથી બનાવવામાં આવ્યું હોવાનું માનવામાં આવે છે. પશ્ચિમથી ઉપલબ્ધ પ્રાંતીય સાહિત્યમાં, ઘણા વધુ પ્રાચીન મંદિરોનો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ ૮મી સદી પૂર્વેના આવા અવશેષો ખૂબ જ ભાગ્યે જ મળી આવ્યા છે. શક્ય છે કે તેનો ઉપયોગ કોઈ અન્ય હેતુ માટે કરવામાં આવ્યો હોય, જેમ કે ૧૮૧૦ માં મુડા ગામની વસાહતમાં ઈશ્વરના અવશેષોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને શકુનિકા વિહારના અવશેષોનો ઉપયોગ મસ્જિદમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

કુષાણ કાળ દરમિયાન, અહિચ્છત્ર, કૌશાંબી, કમ્પિલ્ય અને હસ્તિનાપુર સારા જૈન કેન્દ્રો માનવામાં આવતા હતા. ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર અને ઓરિસ્સા પણ જૈન ધર્મના પ્રારંભિક કેન્દ્રો હતા. અહીં ઘણા જૈન મંદિરો બંધાયા હતા.

ગુપ્તકાળ (ચોથી થી છઠી સદી ઈ.સ.)માં મંદિરો પુષ્કળ પ્રમાણમાં બનવા લાગ્યા. મંદિરોની સુંદરતા અને શણગાર પર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું. આ સમયગાળામાં, સ્તંભોને અક્ષરો અને શુભ પ્રતીકોથી શણગારવામાં આવ્યા. કમાનો અને લીંટલ પર તીર્થંકરની મૂર્તિઓ બનવા લાગી. ગર્ભગૃહ પર શિખર બનવા લાગ્યું. બહાર, સ્તંભો પર આધારિત મંડપ બનવા લાગ્યો. બહારની લાઇટો પર મૂર્તિઓ દોરવામાં આવી.

જૈન મંદિરોની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ

ઉપરોક્ત વર્ણન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જૈન મંદિરોનો વિકાસ પણ તેમની સમકાલીન પરંપરાઓના મંદિરો સાથે જ ચાલુ રહ્યો, ક્યારેક ઝડપી અને ક્યારેક ધીમી ગતિએ. આ જ કારણ છે કે અન્ય પરંપરાઓના મંદિરોથી જૈન મંદિરને ઓળખવા માટે, સંપૂર્ણ તપાસ જરૂરી છે, અથવા તે માટે કોઈ શિલાલેખ, અથવા સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ, અથવા પરંપરાગત પુરાવા અથવા મૂર્તિ હોવી જરૂરી છે.

માનસરના મંદિરના વેદ પર થોડો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. અહીં ઉલ્લેખ છે કે જૈન મંદિર શહેરની બહાર હોવું જોઈએ અને વૈષ્ણવ મંદિર શહેરની મધ્યમાં હોવું જોઈએ. એવું લાગે છે કે ગુફા મંદિરો ઘણીવાર ટેકરીઓમાં હતા અને મોટાભાગના જૈન મંદિરો પણ કુદરતી શાંતિને કારણે બહાર બનાવવામાં આવ્યા હતા. તેથી એવું લખવામાં આવ્યું છે કે જૈન મંદિર બહાર હોવું જોઈએ. પરંતુ ઇતિહાસ સાહિત્યમાંથી માનસરનો સાંપ્રદાયિક ઉલ્લેખ બિલકુલ પુષ્ટિ મળતો નથી.

શ્રી ગોરીશંકર ઓઝા લખે છે કે ૭મી સદીથી ૧૨મી સદી સુધીના સેંકડો જૈન મંદિરો હજુ પણ એક યા બીજી દિશામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ઘણીવાર જૈન મંદિરોના સ્તંભો, છત વગેરે પર જૈન ધર્મ સંબંધિત મૂર્તિઓ અને ડિઝાઇન કોતરેલી જોવા મળે છે. ઘણીવાર મુખ્ય જૈન મંદિરની આસપાસ નાના મંદિરો બનાવવામાં આવે છે, જેમાં વિવિધ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. ક્યારેક જૈન મંદિરોમાં દીવો મંડપ અને વિશાળ વેદી હોય છે. મંદિરોમાં, ગર્ભગૃહની ઉપર એક શિખર અને તેના સૌથી ઊંચા ભાગમાં અમલક નામનો મોટો ચાક હોય છે. અમલકની ઉપર એક ફૂલદાની હોય છે અને એક સ્વજંડ પણ હોય છે.

જૈન ધર્મમાં મંદિર આવશ્યકપણે તીર્થકરને સમર્પિત હોય છે અને તેથી તેને એક સ્મારક તરીકે ગણવામાં આવે છે. નામ આપવું એ અમુક હદ સુધી તાર્કિક હોઈ શકે છે પરંતુ એ વાત ચોક્કસ છે કે મંદિર એ કોઈ સ્મારક નથી જે કોઈના અગ્નિસંસ્કારના સ્થળે અથવા અરિન્ધ વગેરેના અવશેષો પર બનેલું હોય. એટલે કે, જૈન મંદિરની મુખ્ય વેદીમાં સ્થાપિત મુખ્ય મૂર્તિની મૂર્તિને તે તીર્થકરનું મંદિર કહેવામાં આવે છે. જેમ કે આદિનાથનું મંદિર, શાંતિનાથ વગેરેનું મંદિર.

મુનિ કાનિત સાગરના મતે, જૈન મંદિરનો આંતરિક ભાગ આ પેટા ભાગોમાં વહેંચાયેલો છે – દ્વાર મંડપ, શ્રંગાર ચોકી, નાયચોકી ગુડ મંડપ, કોળી મંડપ અને ગર્ભ ગૃહ જ્યાં મૂર્તિ સ્થાપિત છે. ગર્ભ ગૃહ અને ગુડ મંડપ પર અનુક્રમે શિખર અને ગુંબજ છે. દ્વાર મંડપ સામાન્ય રીતે શણગારવામાં આવે છે. કેટલીક જગ્યાએ બે સ્તંભોની કમાન પણ રાખવામાં આવે છે. મુખ્ય દરવાજા પર મંગલ ચૈત્ય અથવા જિન મૂર્તિની આકૃતિ હોવી જરૂરી છે. આંતરિક ભાગોમાં મુખ્ય મંડપ – જ્યાં પુરુષ અને સ્ત્રી ભગવાનની પૂજા કરે છે, સંતુલિત ચિત્રણ સાથેના સ્તંભો પર, નૃત્ય કરતી અથવા વિવિધ સંગીતનાં સાધનો ધારણ કરતી અવિચલિત પુત્રીઓની મૂર્તિઓ કોતરવામાં આવી છે. આને મૃત્યુમંડ પણ કહી શકાય. સ્તંભો પર આધારિત મૂર્તિઓમાં, અવિચલિત ભગવાનનું સમાવરણ અથવા જે તીર્થકરનું મંદિર છે તેના જીવનના ખાસ દ્રશ્યો કોતરવામાં આવ્યા છે. કેટલીક જગ્યાએ, ખાસ રાહતોનું પ્રદર્શન પણ જોવા મળ્યું છે. તેના પર મધુછત્ર રાખવામાં આવ્યું છે. આબુનું મધુછત્ર ભારતીય શિલ્પકળાનું એક અનોખું પ્રતીક છે. જૈન મંદિરો સિવાય અન્યત્ર ખાસ પ્રકારના છત ચિત્રો જોવા મળતા નથી. નાગપાશ અથવા એક ચહેરો, અથવા ત્રણ કે પાંચ બાજુવાળી આકૃતિઓ દરવાજાની ઉપર રાખવામાં આવે છે. લોકો માને છે કે આવી આકૃતિઓ બનાવીને, કોઈ છત્રપતિ તેના નીચેના ભાગમાંથી પસાર થઈ શકતો નથી. મુઘલ કાળ દરમિયાન પણ આ આકૃતિઓ ખાસ લોકપ્રિય હતી. મંદિરનો અંદરનો ભાગ સામાન્ય રીતે શણગારવામાં આવે છે. જૈન વાસ્તુ શાસ્ત્રનો નિયમ છે કે સાદો પથ્થર ક્યાંય ન રાખવો જોઈએ.

ગર્ભગૃહના મુખ્ય દરવાજાના દરવાજાની ચોકઠા પર ઘણી આકૃતિઓ દેખાય છે. સંધારિણી સ્ત્રીઓ ઉપરાંત, ઉભયા અને જિનની મૂર્તિઓ અથવા દેવી-દેવતાઓની મૂર્તિઓ અને જિનની મૂર્તિઓ છે. મધ્યાસન રંભ પર ચોક્કસપણે મૂર્તિઓ છે. કેટલાક મંદિરો ભૂગર્ભ તેમજ ત્રણ-ચાર માળના છે. જૈન સંસ્કૃતિનું ત્યાગ આધારિત સ્વરૂપ તેના દરેક કણમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

કેટલાક જૈન મંદિરોમાં પણ માનસ્તંભ જોવા મળે છે. માનસ્તંભ એ તીર્થકરના સન્માનનું પ્રતીક છે અને તેનું સન્માન (ઊંચાઈ) જોઈને, ઘમંડી લોકોનો અભિમાન તૂટી જાય છે. માનસ્તંભ કદાચ સૌપ્રથમ મધુરામાં (શક-કુષણ કાળ દરમિયાન) બનાવવામાં આવ્યો હતો. આચાર્ય જિનસેનના મતે, માનસ્તંભનો હેતુ ત્રણેય લોકમાં જિનેન્દ્રદેવના મહત્વ (મહાનતા) ને જણાવવાનો છે. માનસ્તંભનું સ્વરૂપ લગભગ દરેક જગ્યાએ સમાન જોવા મળે છે. જમીન પર, એક ઉપર બીજા ત્રણ શિલા (અધિષ્ઠાન) બાંધવામાં આવ્યા છે, સંભાદાયક સ્થિત છે, જેની ઉપર ‘સર્વતોન્દ્રિકા’ સ્થાપિત છે. શિલા ક્યારેક સુશોભિત પણ હોય છે. સ્તંભો દરેક જગ્યાએ સુશોભિત અથવા અશુભ જોવા મળે છે, દરેક શિલામાં એક જ પથ્થરમાં કોતરેલી સર્વતોમાદિક હોય છે. જ્યારે સ્તંભમ ગોળાકાર હોય છે અથવા તે ચતુર્ભુજ અથવા અષ્ટકોણીય હોય છે. શિલાઓનો આકાર સ્તંભ જેવો જ હોય છે.

દિગંબર જૈન સાહિત્યમાં, આ પ્રદેશના ત્રણ પ્રકારના મંદિરોનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ચીનના મંદિરોની લાક્ષણિકતાઓને સમજવા માટે તેમનું વર્ણન પણ યોગ્ય છે.

નિર્માણ ક્ષેત્રો તેને કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં તીર્થંકરો અથવા કોઈપણ મુનિરાજે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. નિર્વાણ એ જ આ જગતમાં એકમાત્ર સાચું લક્ષ્ય છે. નિર્માણ ક્ષેત્રોનું મહત્વ અન્ય તીર્થસ્થાનો કરતાં વધારે છે. તીર્થંકરોના કુલ પાંચ નિર્વાણ ક્ષેત્રો છે, જેમ કે કૈલાસ, ચંપા, પાવા, ઉર્જયંત અને સંમેદ શિવર. ઋષભદેવ, વાસુપૂજ્ય, મહાવીર અને નેમિનાથે અનુક્રમે ચાર પૂર્વીય પ્રદેશોમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. બાકીના વીસ તીર્થંકરોએ સંમેદ શિખરમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

કલ્યાણ ક્ષેત્રમાં, એક માર્ગ વિસ્તાર છે જ્યાં તીર્થંકરનો જન્મ, દીક્ષા અને કેવલજ્ઞાન કલ્યાણક થયો હતો. જેમ કે હસ્તિનાપુર, શૌરીપુર, અહિચિત્ર વારાણસી, કાંડી, કુકુંભ્યાના વગેરે.

અતિષ્ઠ ક્ષેત્ર: જ્યાં પણ મંદિર કે મૂર્તિમાં ચમત્કાર દેખાય છે, તેને અતિષ્ઠ ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. અતિષ્ઠ ક્ષેત્રો પ્રત્યે સામાન્ય લોકોનું આકર્ષણ ભૌતિક કે દૈહિક હોય છે. તે આધ્યાત્મિક નથી. લોકો કાં તો સાંસારિક લાગણીથી ત્યાં જાય છે અથવા તેમના મનમાં એક વિચિત્ર જિજ્ઞાસા હોય છે.

જૈન લોકોને તેમની સાંસારિક ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવા માટે જૈન સિવાયના મંદિરોમાં જતા અટકાવવા માટે અતિષ્ઠ ક્ષેત્રોની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ વિચાર કદાચ બદ્ધરક પરંપરાની ભેટ છે. અતિષ્ઠ ક્ષેત્રો મોટાભાગે પહેલી સદીના છે અને આ તે સમય હતો જ્યારે જૈન ધર્મને લગભગ તમામ પ્રાંતોમાં અને મુખ્યત્વે દક્ષિણ ભારતમાં તેના અસ્તિત્વને બચાવવા માટે સખત સંઘર્ષ કરવો પડ્યો હતો. તે સમયગાળામાં, મણિચિયન આચાર્યો અને બદ્ધરકોએ જૈન ધર્મમાં જૈનોની શ્રદ્ધા જાળવી રાખવા માટે અતિષ્ઠ ક્ષેત્રોની કલ્પના કરવી પડી હતી.

સંદર્ભ

1. બલભદ્ર જૈન - જૈન ધર્મ કા પ્રાચીન ઇતિહાસ, પ્રથમ ભાગ, ગજેન્દ્ર પબ્લિકેશન, દિલ્લી.
2. અમલાનન્દ ઘોષ - જૈન કલા એવં સ્થાપત્ય, ખંડ-3, ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, નई દિલ્લી.
3. ધામી વિમલકુમાર મનોજભાઈ, રાજસ્થાનના જૈન તીર્થો, Exotic Indian Art